

Ігор Щупак¹

ЗНИЩЕННЯ І РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ БОРИСЛАВА: АНАЛІЗ ОДНОГО ДОКУМЕНТА З АРХІВУ ЄВРЕЙСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ІНСТИТУТУ

Відомо, що Голокост є одним із найкраще досліджених явищ історії і з огляду на виявлені та надруковані історичні документи, спогади, а також на наявну історичну літературу.

Серед джерел з історії Голокосту велику цінність мають архівні документи; найбільш значимими серед збірок архівних документів і матеріалів є видання 2000-х рр., підготовлені Ф. Винокуровою, М. Гоном, О. Кругловим, М. Тяглим². Окремі джерела періодично публікуються в журналі «Проблеми історії Голокосту» (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Дніпро) та «Голокост і сучасність» (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ).

Особливу групу джерел становлять *спогади та щоденники* жертв і очевидців Голокосту. У першій половині 2000-х рр. вийшли друком мемуари Л. Дусмана³, збірник спогадів «Проліски за

1. Ігор Якович Щупак – кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», м. Дніпро (з 2012 р.), докторант Запорізького національного університету.

2. Винокурова Ф.А. Евреи Винничины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации. – В 3-х тт. – Винница: Антэкс, 2000. Гон М.І. Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). – Академічна серія «Українська бібліотека Голокосту». – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 2004. Круглов А. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. – К., 2002. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы и преступления оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–44 гг. – Чч. 1–4. – Днепропетровск: Центр «Ткума», ПП «Лира ЛТД», 2008–2010 гг. Передайте детям нашим о нашей судьбе... / Сб. документов и материалов. / Ред. – сост. Л.П. Кравцова, М.И. Тяглый. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2001. Тяглый М. Холокост в Крыму. Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период оккупации Украины (1941–1944). – Симферополь, 2002.

3. Дусман Л. Помни! Не повтори! – Одесса: Друк, 2001.

колючим дротом»⁴; спогади, в яких висвітлюються події Голокосту в окремих регіонах: «Пам'ять серця»⁵ – про євреїв Маріуполя; «Забуттю не підлягає»⁶ упорядника Г. Фельдмана – про євреїв Житомира, «Передайте дітям нашим про нашу долю»⁷ – збірник документів і матеріалів про знищення євреїв у Криму. В різних областях України виходили «Книги Пам'яті»⁸. У щоденниках очевидців Голокосту М.Д. Мошкова⁹, С.А. Шведова¹⁰ розповідається про знищення євреїв на Дніпропетровщині. Спираючись на власні спогади, ізраїльський дослідник Ш. Редліх у своїй книзі «Разом і нарізно в Бережанах» зображує події минулого через взаємини поляків, євреїв, українців і німців¹¹. У книзі І. Щупака спогади А. Вайса, який пережив Голокост, доповнюються історичними довідками та ілюстраціями¹².

На особливу увагу заслуговують дослідження французького священика о. Патріка Дебуа, який протягом кількох років збирав свідчення про Голокост на території України¹³. Чимало свідчень міститься у виданнях, підготовлених головою Всеукраїнської асоціації євреїв – колишніх в'язнів гетто і нацистських концтаборів Борисом

4. Проліски за колючим дротом. Спогади колишніх малолітніх в'язнів фашизму. / Авт. – упор. О. Васюков, М. Петренко, С. Подольський. – Львів: Видавничий дім «Цивілізація», 2004.

5. Память сердца (Книга о трагедии и мужестве евреев Мариуполя). – Мариуполь, 2002.

6. Забвению не подлежит. Сборник материалов о Холокосте, пережитом моими земляками. / Сост. Г. Фельдман. – Житомир, 2000.

7. Передайте детям нашим о нашей судьбе.... / Сб. документов и материалов. / Ред. – сост. Л.П. Кравцова, М.И. Тяглый. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2001.

8. Див. Книга пам'яті Дробицького яру. / Авт. – укл.: В.П. Лебедева, П.П. Сокольський. – Харків, 2004. Книга Пам'яті воинов-евреев Днепрпетровска. – Книга вторая, третья (части 1–2), четвертая. – Днепрпетровск, 1999–2004 та ін.

9. Днепрпетровск глазами очевидцев: 1929–1942. / Сост., авт. предисл. и коммент. Г.И. Гуляев, Н.Д. Бусыгина. – Днепрпетровск, 2012. – 144 с.

10. Гуляев Г.И., Большаков В.И., Бусыгина Н.Д. Днепрпетровск: 1928–1947. – Днепрпетровськ: ПГАСА, 2009. – 144 с.

11. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. / Видання друге. Перекл. з англ. – Ш. Редліх. – К.: Дух і Літера, 2007 – 289 с.

12. Щупак І.Я. История спасения (Семья Арона Вайса в треугольнике украинско-польско-еврейских отношений). – Днепр: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 116 с.

13. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту. – К.: Дух і Літера, 2011. – 336 с.

Забарко¹⁴. Відеоінтерв'ю щодо подій Голокосту на території України (а також Білорусі, країн Балтії, Росії) використовував для створення Антології документальних фільмів «Голокост в СРСР» ізраїльський кінорежисер Борис Мафцир. Зокрема, до фільму «За Ністру» включені відеоматеріали щодо подій Голокосту в румунській зоні окупації, що належить до сучасної території України¹⁵.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» з 2008 р. видав вже сім випусків збірника «Відродження пам'яті»¹⁶, куди входять як свідчення тих, хто зміг пережити Катастрофу, так і спогади людей, які отримали важкий досвід перебування в евакуації та на окупованій території України.

Очевидно, що серед наявних історичних джерел особливу цінність мають **спогади, що були записані одразу після війни**. До таких належать спогади Я. Хешелес, яка була в'язнем Янівського концтабору у Львові¹⁷, або «Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост»¹⁸ М. Дойч та ін. На цих спогадах ще не позначилися відредагована інформація з історичних книжок і фільмів та ідеологічні нашарування системи освіти, виховання та пропаганди, що нагромаджувалися протягом семи десятиліть після Другої світової війни.

Зазначаючи той факт, що абсолютна більшість робіт та збірок документів з історії Голокосту присвячені окремим регіонам, варто звернути увагу на джерела з Шоа на тих українських теренах, які до 1939 р. входили до складу інших держав, зокрема – Польщі. Якщо польськомовні джерела архівів Львова та інших західноукраїнських міст поступово залучаються до наукового обігу, то матеріали з власне польських архівів, центрів вивчення історії у Польщі потребують

14. Див. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свидетельства и документы. – Кн. 1–3. / Ред-сост. Б. Забарко. – К.: Дух і Літера, 2007–2008 та ін.

15. Див. По следам неизвестного Холокоста. Документальный проект Бориса Мафцира. – Режим доступу: <http://www.holocaustinussr.com/about-films-ru/>.

16. Див. Возрождение памяти: Воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. Днепрпетровськ: Центр «Ткума»; Днепр: Украинский институт вивчення Голокосту «Ткума», 2008–2017. – Вып. 1–7.

17. Хешелес Я. Глазами двенадцатилетней девочки. – Киев, 2011. – 96 с.

18. Дойч М. Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост. – К.: Дух і Літера, 2011. – 184 с.

значно кращого вивчення та ширшого оприлюднення для українського читача, ніж це є на сьогодні.

У цьому контексті варто розглянути документи, що містяться в Архіві Єврейського історичного інституту у Варшаві (*Żydowski Instytut Historyczny* (ЖІИ), далі у тексті – ЖІИ)¹⁹. Інститут було створено з ініціативи Центрального комітету польських євреїв (головної політичної та соціальної організації єврейської общини Польщі), який був заснований у Любліні наприкінці липня 1944 р.²⁰ Цей Комітет протягом часу змінював свої назви, але в усі періоди свого існування намагався надавати допомогу тим польським євреям, яким вдалось вижити в період Голокосту, та відроджувати єврейське життя в Польщі. Зрозуміло, що це було неможливо без збереження історичної пам'яті про трагічні події, які майже повністю знищили єврейську цивілізацію на польських теренах. Тому, як пише професор Анджей Жбиковський, «Комітет розпочав виконання, можливо, найважливішого свого завдання – реєстрацію та записування спогадів тих, хто пережив Голокост. Було розроблено перші опитувальники. Реєстрацію тих, хто вижив, проводили місцеві єврейські комітети, дані надсилали до головного відділення. З кінця 1944 р. ця робота належала до компетенції Відділу реєстрації та статистики. Найбільшим досягненням Відділу було створення Центрального зібрання польських євреїв, який містив близько 280 тис. справ, які були доповнені справами від 1946 р. та 1947–1950 рр.»²¹ Польський історик окреслив основні етапи роботи із збирання спогадів про Голокост у Польщі:

У 1944 р. Тимчасовий центральний комітет польських євреїв прийняв важливе рішення створити Єврейську історичну комісію, яка розпочала роботу під керівництвом Марека Біттера. Її головною метою було збирання інтерв'ю та

19. Див. <http://www.jhi.pl/>.

20. Див. Zbikowski A. Central Committee of Polish Jews (CKŻP), the main and basic political and social organization of Jewish community. – Режим доступу: <http://www.jhi.pl/en/blog/2013-11-12-central-committee-of-polish-jews>.

21. Там само.

свідчень євреїв, які жили протягом Голокосту. Вони збиралися секретарями на основі розробленого опитувальника. Протягом перших трьох років було зібрано майже 4 тис. інтерв'ю та протоколів. Наприкінці грудня 1944 р. організація змінила свою назву на Центральну єврейську історичну комісію, яку очолив відомий ще з довоєнних часів історик Філіп Фрідман. У березні 1945 р. Комісія переїхала до Лодзі... Комісія розпочала публікацію своїх матеріалів і співпрацю з державними органами у справі документації нацистських злочинів, як частини процесу розслідування та судового розгляду. Вона також розпочала процес збирання та збереження матеріалів, пов'язаних із єврейським населенням, особливо воєнного періоду. У вересні 1946 р. була знайдена перша частина таємного архіву Варшавського гетто, збиранням якого займався Емануель Рінгельблум. У травні 1947 р. Комісія була перетворена на Єврейський історичний інститут, головне відділення якого розташовалося у Варшаві в реконструйованій будівлі довоєнного Інституту юдейських студій і Головної бібліотеки юдаїки. У 1949 р. колекції Єврейського товариства мистецтв, розпущеного ЦКПЄ, а також книжкові фонди Центральної єврейської бібліотеки були включені в колекції Єврейського історичного інституту²².

Українським дослідникам Голокосту має бути цікавою ця надзвичайно багата колекція ЖІИХу. Вона включає протоколи свідчень дітей і дорослих, які давалися в місцевих єврейських комітетах майже одразу після виходу зі схованок, або поверненню з таборів чи заслання. Протоколи збиралися та оброблялися протягом 1944–1949 рр.²³ Ці документи, з одного боку, є літописом злочинів нацистів, які намагалися реалізувати «остаточне вирішення єврейського питання».

22. Див. Zbikowski A. Central Committee of Polish Jews (CKŻP), the main and basic political and social organization of Jewish community. – Режим доступу: <http://www.jhi.pl/en/blog/2013-11-12-central-committee-of-polish-jews>.

23. Див. Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady. – Режим доступу: <http://www.jhi.pl/inwentarz#107>.

З іншого – вони висвітлюють питання польсько-єврейських відносин і під час нацистської окупації, і після повернення вцілілих євреїв до своїх домівок. Матеріали збиралися до 1947 р. та були передані Центральною єврейською історичною комісією до архіву Єврейського історичного інституту²⁴. Подальші свідчення додавалися до колекції аж до 1970-х рр., і на сьогодні це зібрання містить 6 966 індивідуальних історій з кількох гетто на теренах II Речі Посполитої та сотень німецьких таборів праці, концентраційних таборів і таборів смерті²⁵.

На сторінках нашого журналу ми маємо можливість представити переклад на українську одного, але дуже цікавого документа з цієї колекції. Це свідчення про пережите в 1941–1945 рр. Ерні Клінгер [Erna Klinger], колишньої вчительки, швачки, яка народилася в 1918 р. у Відні. Спогади зі слів автора записала в м. Краків Ружа Баумінгер [Róża Bauminger], їх віднесли до категорії «Свідчення уцілілих євреїв» вищезгаданого Архіву Єврейського історичного інституту²⁶.

З документа ми дізнаємось про тяжку долю звичайної польської єврейки та її рідних, про зраду й колаборацію з нацистами одних людей та подвиг опору і рятування інших, про жадібність та безкорисливість, про підступність та духовність. Перед нами постає драматична картина знищення і рятування, описана людиною, яка сама пережила страшні події Голокосту.

24. Там само.

25. Там само.

26. Див.: ŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygn. 301/1096, Klinger Erna, 1941–1945.

Свідчення уцілілих євреїв.

Архів Єврейського історичного інституту

КЛІНГЕР ЕРНА [KLINGER ERNA]

1941–1945

народ. 1918 Відень, колишня вчителька, швачка

Місце Краків

Зі слів автора записала

Ружа Баумінгер [Róża Bauminger]

Борислав, Дрогобич, Стрий, Львів – табори, Янівський і в'язниця на Лонцького.

Опис погрому євреїв у Бориславі. Виїжджає з дитиною до Дрогобича. Ліквідаційні акції – розстріли в лісі біля Брониці. Втікає з транспорту до Стрия – вистрибує на ходу з потягу, переховується у знайомій польки, не зізнається в єврейському походженні, звільнена з в'язниці. Визволена Червоною армією.

Оригінал, рук. 14 с., 210 x 295 мм, пол. мова.

Арк. 1

Борислав. Коли росіяни відступили зі Стрия, були звільнені звичайні в'язні, а з політичними покінчили й залишили їхні трупи у в'язниці, не маючи часу на їхнє поховання. Українські міліціонери після відходу росіян плюндрували трупи, залишені росіянами у в'язниці, відрізали язика, вибивали очі, роздирали вуста дротом, щоб підбурити населення до експресів проти євреїв, що арійці загинули в таких страшних муках від рук жидо-комуни. Увага поляків була відвернута від німців і спрямована на євреїв. Зібрався натовп під будівлею Н.К.В.С. Крики: «бити євреїв».

Поляки і українці втікали до єврейських помешкань, проте не були ще настільки вправними, не били єврейських помешкань, доки німці киями розбивали двері, били, викидали речі через вікна. Це дало знак польському і українському населенню вбивати євреїв. Насправді Борислав був робітничим центром, але коли був вбитий відомий комуністичний діяч (не пам'ятаю прізвища), комуністи дали себе підбурити темному натовпу і також убивали.

На вулицях були розкидані мізки, вирвані язика, вибиті очі євреїв. Євреїв запрягали для возіння трупів, миття вулиць від крові. Через те, що я і мій чоловік

Арк. 2

не були пов'язані із комуністичною роботою, ми виїхали з дитиною до Дрогобича. Погодилась працювати добровільно кравчиною та до шиття рукавиць. Працю отримала.

У Дрогобичі у серпні 1941 р. І акція, неорганізована т.зв. «дика». Вулиці були оточені міліцією, облава. Керували акцією СС Габріель, СС Гюнтер і СС Ландау,

якого називали футболістом, бо ко́пав. Завдяки моєму «гарному вигляду» вешталась вулицями. Мій чоловік, бачачи есесманів, які наближались, вискочив з вікна, це помітив СС Ландау, збив його і затагнув на площу, де було зібрано євреїв. Пішла до СС Гюнтера, якому зробила рукавички, щоб мені, як робітниці СС звільнив чоловіка. Його було звільнено, але перед цим побив його немилосердно, а через те, що вже не мав сили бити його далі, взяв собі на допомогу українського міліціонера. Приведених на місце збору євреїв було вивезено до найближчого лісу до Брониці і розстріляно.

Мала посвідчення як працівниця гестапо, це було для мене «glejt» (перепустка), ходила вільно містом, безумовно не тротуаром, тільки проїжджою частиною.

Наступні акції були організованішими, вже не облави. Викликали чоловіків до роботи і відіслали їх до таборів, наприклад до Стрия для будівництва мостів.

Стрий. Начальник німець близько 60 років, втратив шестеро синів на війні. Скидав євреїв, які працювали на мості, у воду і, якщо їм вдавалося допливти до берегу, то чекав на них на берегу, де розбивав голови сокирою.

У таборі надзвичайно жорсткі порядки. Одразу після роботи повинні були вкладатися спати. Було заборонено митися після роботи. Якщо когось заставляли при митті,

Арк. 3

то били до втрати свідомості.

Дрогобич. Знову виклик, щоб ставали до праці. У суботу зранку збиралися на товпи, ніби на роботу. Поліцією було оточено 1000 євреїв. Усіх жорстоко побито, автівками відвезено до Бронниці, де роздягнутих догола розстріляно.

Юденрат доставив 3000 найбідніших євреїв, заможніші відкупилися, як нібито потрібні для роботи. Це була перша подібного роду акція, коли було забрано жінок, дітей, літніх. Усі прийшли із багажем. Їх було відвезено до Белжця. Усі виявили бажання їхати, спокійно пішли до вагонів. Під час наступних акцій люди вже орієнтувалися і погоджувалися добровільно «на роботу».

Мій чоловік, здібний художник, працював у Державній майстерні як проєктант іграшок. Тут зібралася молодь найвпливовіших родин міста. Це була найбільш безпечна організація під протекторатом Штадтгауптмана і оберштур. Ландау. Через те, що у мене не було грошей, звернулася до Ландау за протекцією. Таким чином мого чоловіка було прийнято без грошей, але дуже неохоче і, коли було створено список постійних і тимчасових працівників, єврейське керівництво включило його до списку тимчасових. Мій чоловік був опорою відділу іграшок, як обдарований художник і розробник. Керівник арійського Управління праці робив висновки, чи

ці іграшки відповідають ментальності німецької дитини. При цьому всі проєкти мого чоловіка були схвалені. Чоловік розробляв

Арк. 4

оздоблення зал ратуші, ринку і цілого міста для прийому Франка. Штадтгауптман сказав тоді чоловіку «як дивно, що єврейський народ має настільки обдарованих людей». Коли чоловік заявив єврейському керівництву, що звернеться до СС Ландау, його включили до списку постійних і почали з ним рахуватися.

Знову заклик «на роботи». Цього разу всі вже знали і ніхто не виявив бажання. Через те, що не вистачало бажуючих до «контингенту» розпочалася «дика» акція. Вривалися до будинків, грабували, били. Четвер, п'ятницю, суботу переховувалась у арійки. Чоловіка сховала під ліжку, на краю поставила маленьку валізку, капці, нічний горщик. Це створювало враження, що ніби нікого немає під ліжком. Нічний горщик врятував чоловіка. Увірвалися до кімнати, забрали мене, не заглянули під ліжку через те, що там був нічний горщик. Ведуть мене на місце збору. Гертруда Зебель, коханка СС Ландау, стріляла, ніби по вороні, і застрелила єврея, якого вели 2 українських міліціонери. Молода дівчина з гітлерюгенду стрелила у спину єврею, якого вели конвоїри.

На місці збору бруду по коліно, усе відбувалося під час кучок, заборонено вставати, українці луплять киями. Тут була група циган, яка тим же транспортом була відправлена до Белжця.

Акція в місті закінчена, зараз починається акція вивезення. З'являється Юденрат з інж. Бакенротом [Backenroth], керівником єврейського Управління праці, з СС Ландау та списком: вигукують прізвища найвпливовіших євреїв міста, яких було врятовано.

Йдемо до вагонів. Веду малого хлопчика,

Арк. 5

який ніби маленький труп ледве тримається на ногах від голоду і сам не може йти. У суботу нас завантажено до опломбованих вагонів. Усі смертельно втомлені, від четверга чекали на місці збору, діти голодні. Йшов дощ, через віконце залітали краплі води для дітей, голод, одні кидалися на інших, коли хтось жував хліб, у нього його видирали для дітей. Один єврей втратив глузд, якийсь старий єврей продав жінкам хусточки на голови, сварки, лайка. Була доброю гімнасткою, вирішила вискочити з вагону, дощ лив, як з відра, вивернула пальто навиворіт, хотіла виглядати охайно. Біля Львова вночі вискочила і роздерла дротом на віконцю собі око. Зупинила кров землею. Цілу ніч пересиділа на болоті (від того часу страждаю на судоми). Зранку вивернула пальто чистим боком і пішла до села Кахуєв біля

Черкез [Kachujów k. Czerkez]. Інтуїтивно підійшла до убогої хатинки, господарі прийняли мене, зробили вигляд, що не знають, ким я є, поклали мене на піч, щоб я обігрілася, нагодували і сховали на піддашшю.

Наступного дня селянин, хоча і мав роботу на полі, відвів мене до села Миколаїв, дав мені черевички дружини (свої згубила на болоті), хусточку на голову, виглядала як селянка і за допомогою Юденрату поїхала на автівці до Дрогобича.

Мій приїзд наробив багато клопоту. Мене знали. Була знаною спортсменкою і танцюристкою. Лікарі вирішили оперувати мені око. «Здав» мене українець. За тиждень прийшли за мною з Гюнтером і відвели у гестапо.

Арк. 6

Ми проходили повз крамницю Грубера, який замикаючи одягнув куртку без пов'язки, бо вона була на піджаку і у поспіху забув зняти і вдягнути її на куртку. Дар мені пояснював Гюнтеру, той бив і копав його, а коли дружина заступилася за чоловіка, їх обидвох забрали в гестапо. Далі нас до зали, де були люди відібрані до розстрілу. Євреї з Самбора, яких не змогли відправити з транспортом до Белжця, бо автівка мала поламку в дорозі, циганки, проститутки, польки, схоплені під час крадіжок у ході акції. Пані Грубер пообіцяла коштовності охоронцям, якщо вони її випустять, але вони її жорстоко побили. Жахливо побили дружину рабина, зірвали з її голови хустку, перуку.

Мене відвели до іншої камери, де була мати з донькою з Борислава, засуджена за комунізм. Під час серпневої акції, коли була у транспорті до Белжця, СС Беер переховував колишнього власника свого мешкання, єврея Хенефельда, відомого мільйонера. Коли звернулась до нього про допомогу для його сестри, яка голодує, отримала відповідь, що він з родиною також зараз без засобів для існування. Коли його було застрелено СС Гюнтером на ганку квартири СС Беера, у Хенефельда були знайдені кошти близько півмільйона довоєнних злотих. Кожен з його онуків і дітей мали при собі поважну суму грошей, про що його онук розповідав моєму чоловіку. Після смерті Хенефельда з його будинку вивозили вантажними автомобілями харчі, рис, цукор, жир, тканини, білизну, шкіру і т.ін. Окрім цього, у вугіллі в підвалі знайдено другий сховок.

У день мого арешту мій чоловік подався в моїй справі до Мачка Кухберга, голови Юденрату і застав

Арк. 7

там СС Беера, який у піжамі прийшов до Мачка на вино. СС приходили щодня до членів Юденрату на гулянки. Відбувалися справжні оргії. Загалом характерним для Дрогобича було, з одного боку, небачені розкоші, з іншого – надзвичайна бідність, люди пухли від голоду. СС Беер ненавидів Гюнтера, який застрелив

його єврея Хенефельда і в піжамі полетів до Блока, шефа СС у моїй справі і зателефонував до гестапо, щоб мене перевели до іншої зали. Назавтра мене було відправлено додому. Гюнтер заявив Кухбергу, що за першої можливості пристрелить мене як собаку. Того дня було розстріляно 400 радянських військовополонених. СС Габріель звернувся до мене, щоб знайшла для його дружини золоті франки, за те, що відпустив мене під час облави.

У вересні 1942 р. несподівана акція. Поширювались плітки, що готується акція на арійців, облава для відправки до Німеччини, приготовлено автівки. Це був підступ, щоб притупити пильність євреїв. Євреї нічого не передчували.

Зранку прибіг до мене комісар української поліції, який мені дуже співчував, Григорчук і повідомив, що сьогодні почнеться акція. Чоловік за 1 000 злотих сховав мене у арійки. Акція тривала протягом тижня. Жахлива акція, адже ніхто її не очікував. Тоді стріляли на вулиці у членів Юденрату, які йшли на роботу. СС Гюнтер і Краузе увірвалися до Державних майстерень. Гюнтер застрелив на місці секретаря агр. Лібермана, який телефонував до Штадтгауптмана по допомогу. Краузе протягом акції не брав у ній участі, тільки постійно фотографував те, що відбувалося. Гюнтер заявив, що ліквідує Державні майстерні, залишить тільки відділи плетіння і виготовлення щіток.

Усіх було вишиковано в шеренгу і було наказано вийти тим, хто працює у відділі плетіння і виготовлення щіток. Мій чоловік зорієнтувався

Арк. 8

одразу і вийшов разом з ними. Керівник Ловенберг потягнув за собою дружину, що помітив Гюнтер і штовхнув її до тих, хто мали йти з акцією. Потім став на лавку і бив Ловенберга поясом, а Краузе це усе фотографував. Ловенберга залила кров, і він захитався, тоді Гюнтер заволав: «якщо впадеш, то я тебе застрелю». Ловенберг зібрався із силами і випростався. Знову побиття. Коли Гюнтер наситився кров'ю, забрав того на місце збору. Там за посередництва Юденрату віддав півмільйона викупу і був разом із дружиною звільнений. Багато заможних тоді відкупилися.

Несподівано після цієї акції, тижнем пізніше, знову акція. Мене до вечора утримувала полька, а коли довідалась, що акція (проживала за містом) викинула мене вночі з дитиною на вулицю. Вирішила виїхати до Львова і без жодних знайомств із 300 злотими пустилась у дорогу. Вночі прийшла до мене служниця, вірна мені українка і відвела мене на вокзал. Біля входу стояв український поліцейський, який мене знав, моя служниця почала з ним фліртувати і протягнула мене до вокзалу.

Приїхавши до Львова, прочитала у газеті оголошення про кімнати, які здавалися у оренду на вул. Романовича. Це була пастка господині-польки, яка мала контакт з СС. Була настільки недосвідченою, що мала при собі листи, які мене компрометували. Мала ваду при вимові звуку «р». Під час дороги величезним вольовим зусиллям змусила себе вимовляти чисте «р», так що моя польська була практично досконалою. Вночі обшук – знайдено лист (мій чоловік єврей, що я арійка і клопотання до львівського Юденрату, щоб мене влаштували. І хоча я арійка, але зробила дуже багато доброго для євреїв) і мене залишили під наглядом протягом 3-х днів, говорили молитися і відпустили.

Арк. 9

Дуже мене рятувала моя і моєї дитини «гарна зовнішність». Одночасно зі мною прийшли дві єврейки і єврейська подружня пара. Спостерігала за їхньою поведінкою. Втратили сили до боротьби, після перших ударів зізнавалися, особливо, коли їм казали, що у випадку зізнання будуть звільнені і потрапляли у пастку. У них було знайдено мішечок з діамантами. СС мені сказав, що ще найкращий доказ, що це були євреї (при усіх обшуках мене рятувало, що при мені не були знайдені гроші).

Мене випустили. Безпритульна кружляю з дитиною вулицею, з малою валізкою в руках. Зустріла газетярку, питаю чи не знає щось про квартири. Привела мене до себе. Було їх троє сестер, колись службовці, наразі газетярки, піклувалися про менею і дитину. Проживала у них протягом досить короткого часу незареєстрованою. Хтось їм сказав, що я є єврейкою, просили, щоб знайшла інше місце проживання.

Випадково познайомилася з німкенею Ільзою Блок [Ilsa Block] з Берліна, відвертою противницею Гітлера, особою легких звичаїв, золотим серцем, мала впливові зв'язки, бо походила зі шпигунської родини, без жодної вигоди допомагала євреям. Опікувалась мною і моєю дитиною і поїхала з поляком Джіковським [Dzikowskim], чоловіком простим, дуже шляхетним, до Дрогобича за моїм чоловіком. Мій чоловік не скористався цією можливістю, бо залишив пальто у кравця. Ільза, цілком обґрунтовано обурена, не хотіла займатися пошуком житла для нас і підбурена якоюсь єврейкою, яка хотіла розмістити у неї свого чоловіка, відмовила мені у житлі. Знайомий шофер знайшов мені місце проживання у танцівниці кабаре

Арк. 10

Яніни Желінської [Janina Zielińska], яка здогадалась, що я єврейка і утримувала мене протягом двох місяців.

Я була без роботи. У газеті було оголошення Ніколауса Кониса [Nikolaus Konys], який виготовляв матеріали для затемнення. Звернулася до нього. Йому видавалось підозрілим моє прізвище «Eckert», моя досконала німецька і що я вперто не зізнавалась, що нібито «Фольксдойче», а отже єврейка, і відвів мене до комісаріату. Отримала двічі по обличчю, щоб зізналася. Але трималася. Зателефонували до Дрогобича, перевіряли печатки на моїх паперах, виявилось, що мої папери першокласні. Комісар зізнався, що не має жодних підстав для мого затримання. Конис відвів мене до себе, обшукав мене, поклав на столі мої документи і, вдаючи з себе втомленого, вклався у другій кімнаті на канапі і спостерігав за мною чи я не втечу. Я вирішила, що втеча в цьому випадку є хибним кроком і пережила це випробування нервів, вдавала, що засинаю, хоча усе всередині мене тремтіло. Вирішила ризикнути.

Звернулася до нього: за яким таким правом тримає мене у себе в кімнаті, вимагала, аби відвів мене до гестапо. Одрозу змінив тон. Просив мене вибачити за завдані кривди, помилився, і несміливо запропонував мені роботу у себе. Погодилася. Вів бухгалтерію і господарство. Розповідав, що видав багатьох євреїв, які звернулися до нього по роботу. Спеціально розміщував оголошення в газеті, щоб спровокувати євреїв. Займаючись його бухгалтерією, виявила дуже багато випадків шахрайства, знала, що ухиляється від призову до війська. До певного часу мені було непогано, доки він не освідчився мені, припавши до ніг.

Арк. 11

Я розсміялася, його це заділо, що полька гидує німцем, і він розпочав переслідувати дитину (ходила із дитиною на роботу), лякав її у витончений і одночасно цинічний спосіб. Трирічна дівчинка, дуже лагідна від природи, починала плакати, ледве зачувши його кроки. Залишила посаду. Приходив до мене додому, на колінах просив, аби я повернулася. Його викликали до Варшави. З полегшенням зітхнула, хоча й жахливо голодувала разом із дитиною.

Тим часом Конис повернувся, а після втрати усього майна проживав у мене. Знущався наді мною і дитиною, доводив мене до відчаю. Постійно мені повторював: «Ти дуже багато про мене знаєш, слабих не визнаю, якщо хтось слабший, піду по його трупу». Одного разу замкнувся разом із дитиною на цілу ніч і не хотів мене впускати. Щоб звільнитися від нього, звернулася до поліції, що він переховується від призову до війська. Його було заарештовано. Конис викрутився, повернувся і викинув мене з житла. Повторно заарештований, знову викрутився і, щоб мене позбутись, повідомив, що я єврейка (хоча думав, що я полька). Мене було викликано до гестапо. Питали про релігію. Що відбувається перед месою? Які співаються пісні і т.д. Не мала жодного уявлення. Розмовляла з гестапівцем і запитала його чи

він би відповів на такі детальні питання. Зізнався, що ні. Польський агент вважав, що це самі собою зрозумілі, принципові речі, розлючений же гестапівець на це не зважав. Дала покази проти Кониса, що він здійснював різноманітні фальшування і засипала його повністю. Було доставлено Кониса.

Коли зрозумів, що заарештований не я, а він, то став смертельно блідий. Комісар: «буду дуже зобов'язаний пані, якщо пані допоможе мені викрити того «Синього птаха», бо подібні є соромом нашого народу». Більше його не бачила. Комісар

Арк. 12

сказав мені прийти завтра для підписання протоколу.

Для мене було страшно прийти вдень в гестапо, коли там крутяться СС з Дрогобича. пішла, підписала, а усе всередині мене тремтіло від знервування. За допомогою комісара, на якого справила гарне враження, зареєструвала дитину.

Отримала працю при військових покоївкою. Вдалося утримувати дистанцію і мала повагу серед солдат і офіцерів. Одного разу прийшли за мною з Фельджандармерії. Коли я прийшла, то дізналась, що мова йде про крадіжку. Відпустили мене (у шкіряній майстерні робітник євреїв вкрав шмат шкіри. Директор фабрики німець наказав роздягнути того догола (на тріскучому морозі), прив'язати до дерева, усі робітники повинні були дивитись на це видовище. Євреїв благав, щоб його застрелили. Розповідав мені це свідок, робітник цієї фабрики, який на власні очі це бачив).

Під час ліквідації Янівського табору бачила, як вивозили скрині, а у них вбиті євреї, виглядав шмат руки, ноги, зі скринь лилася кров. У таборі повісили єврея за ноги і різали по шматочку, наситившись кров'ю, застрелили його.

Тим часом приїхав мій чоловік. Одного разу проходила через парк, там стояла група міліціонерів, кілька

Арк. 13

з Дрогобича, упізнали мене, завели додому, знайшли чоловіка, обшук, дивувалися, що не знайшли діаманти, що євреї так бідно живуть, відвели до гестапо. Звідти до в'язниці на Лонцького. На моє щастя, що прийшла за два дні після вивезення до Майданеку. Серед вивезених були арійці, які знаходились протягом 8 місяців в ув'язненні без жодного допиту. В'язниця була порожньою. За кілька днів заповнилась. Підлога у в'язниці була складена з плит з єврейських поховань. Мене було кинуто до арійської камери, де перебували в'язні, посаджені за переховування євреїв. Обшук проводила росіянка. Наказувала робити присідання, чи не маю схованих коштовностей у піхві, заглядала до волосся, до рота. Мене було відведено

до лазні, після купання отримали тюфяки з соломи після колишніх в'язнів. Тим не менше, незабаром нас обсіли воші.

Есесман Мартельс, жорстокий садист. Смертельний страх, коли він заходив до камери. Коли дитина плакала, то зі злості розбивав голівку об стіну, незалежно від того, чи була вона [дитина] єврейською, чи польською. Любив мою дівчинку, приносив їй цукерки, усі есесівці приносили їй яйця, ковбасу і т.ін., так що нам вистачало. Зрештою, харчування [було] непогане, бо польський комітет постачав в'язням 250 кг хліба з мармеладом, на обід добрий суп зі шматочками м'яса, на вечерю розварене борошно разом із жиром. Німецькі в'язні мали окреме крило

Арк. 14

з більшими зручностями – англійські туалети, умивальники з проточною водою. Кілька ув'язнених, які сиділи протягом довшого часу, стали агентами. З єврейських богослужбових матеріалів [текстів] робили ліфчики, капці. На запитання, що це за матеріал, відповідали: «таке єврейське ой вей». Ув'язнені польки були обурені такою профанацією релігії. Одного разу увійшов до камери комендант в'язниці – питає, за що сидите? Відповідаю: за те, що надала ночівлю єврею. А ця дитина? «Зі мною». Що за жорстокість ув'язнювати дітей, ніби сам нічого не знав, що в наступній камері повно єврейських дітей. Мала право входу до дитячої камери, заносила їм хліб, мармелад, зібрані серед жінок, які працювали в підготовчому цеху їдальні. Звернулася до коменданта, щоб дозволив виходити дітям на подвір'я в'язниці під моїм наглядом. Охоче погодився, бо дітям потрібно створити людські умови. З того часу кухар приносив на таці другий сніданок для дітей, хліб з маслом і під час цього робилися вправи. Оскільки для дітей видавалося дуже нудним просте ходіння по подвір'ю, запропонувала їм гімнастику, ігри. Захоплені моїм задумом. І знову фото [картина]. Одного разу комендант в'язниці і СС спостерігали за мною під час розваг, і [я] чула, як комендант сказав есесманам: «виключено, що тут є євреї». Змушували до зізнань електричним струмом, били [незрозуміло]. Одного разу привели

Арк. 15

мене до кабінету допитів, вибігла секретарка: «не можна входити, там ще лежить»... Під час мого перебування на Лонцького відбувся наступний випадок: було ув'язнено двох подружок. Одна єврейка, друга полька, яку підозрювали у єврействі. Їм було зроблено аналіз крові. Єврейка вийшла, як чиста арійка, а справжня арійка полька була заарештована, бо її кров не була арійської групи. Аж поки та єврейка не звернулася до родини польки, і вони втрутилися в хід справи. Два випадки викидання з вікна. Одного разу молода полька, політична, жорстоко побита

під час слідства, через страх, що не винесе удруге таких катувань і викаже когось, зламала собі ребра... У підвалах сиділи євреї, які жахливо голодували.

10 вересня 1943 року їх було вивезено на Піски для розстрілу. Забрали дітей. Жахливо побито хлопця, який вперто твердив, що не є євреєм. Нам було наказано йти нагору, щоб ми не бачили, але чули жахливі крики дітей. Сиділи полька й українка за переховування євреїв. Полька сховала батька і доньку у скрині, а трьох євреїв у стінній ніші. Поліція викрила схованих у стіні, а потім ці євреї видали батька з донькою у скрині. Польку і українку ув'язнили. Полька взяла усю вину на себе, була вислана до Майданека, українку було звільнено.

У мене захворіла дитина. Мене було переведено до камери хворих,

Арк. 16

тут лежали хворі, яких не лікували. Одна полька з варшавської еліти помирала, її не лікували, не допитували, дві росіянки-партизанки, з вогнепальними пораненнями, у однієї гнила легеня, друга була паралізована, у неї гнила нога.

Мене врятував один військовий офіцер, який віддав мені на чистку мундир і мав привід, щоб мене відвідати, і це мене врятувало. Звільнив мене комендант, говорячи: «біда тобі, якщо ще раз прийдеш на Лонцького». Подалася до знайомого залізничника-німця, людину дуже шляхетну, який прийняв мене разом із дитиною. Була без гроша, віддала пальто на продаж українці. Та, не бажаючи мені платити, звернулася до поліції, що я єврейка, хоча мене взагалі не знала. Прийшла поліція, але через те, що не мали права забрати мене з німецької квартири, доручили моєму господарю добре за мною дивитися, а самі пішли до гестапо. Залізничник пішов на роботу, а я вийшла через інший вихід, перелізла через паркан, вивихнула собі ногу і дійшла до знайомих поляків, які переховували єврейку-комуністку. Мали нелегальний радіоприймач. Вночі рух. Стукають. Поліція. Скам'яніла. Була це звичайна нічна перевірка. Не знайшли нічого підозрілого. За тиждень повернулася до залізничника, забрала з собою ту єврейку, яку вигнали поляки. Сховала її у комірці на вугіллі, а пізніше в кімнаті за комодам. Пережила жахливі речі, дотепер у напруженні, щоб шурхотом не видати себе. Приймала на ніч 8 порохів, щоб не спати і чути. Допомогла мені моя 4-річна дівчинка. Коли чула звук кроків на сходах кричала: «Соня, сховайся». Була у мене 3 місяці. До приходу Червоної армії нічого особливого у мене не відбувалося²⁷.

Кожен читач цього документа може зробити власні висновки про описані події та пережите Ерною Клінгер. Але ми хотіли б звернути увагу на кілька моментів.

27. Переклали з польської мови Ігор Щупак та Єгор Врадій. При перекладі було збережено стилістику авторського тексту.

По-перше, очевидно, що відображене однією особою має бути доповнене загальною картиною подій, що відбувалися під час Голокосту в Бориславі та в інших місцях Західної України. Для цього можна звернутись до наукової розвідки історикині Юлії Кислої «Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944)»²⁸, або до вже згаданої моєї роботи «Історія рятування (Сім'я Арона Вайса в трикутнику українсько-польсько-єврейських відносин»²⁹, більша частина якої присвячена історії рятування єврейської родини її українськими та польськими сусідами в Бориславі. Звичайно, є й інші праці, де висвітлюється історія Шоа на Бориславщині та інших західноукраїнських землях.

Крім того, для нас здається важливим виокремлення зі спогадів Е. Клігер тих людей, які з ризиком для себе та своїх рідних рятували її, та тих, хто сприяв знищенню людей.

Для зручності зробимо невеличку таблицю про тих, хто надавав допомогу євреїці:

Згадка в документі	Надана допомога	Тривалість наданої допомоги	Соціальний стан, посада того, хто допомагав	Національність	Інше (обставини рятування)
Арк. 4	Переховували	Три дні (четвер-субота)	- (не згадується)	Німкеня («арійка»)	-
Арк. 5	Переховували, доглядали («обігріли та нагодували»), передали черевички та ін.	Два дні	Селяни (з «убогої хатинки»), с. Кахуюв [Kachujów]	Українці або поляки (ймовірно)	«Зробили вигляд, що не знають, ким я є»
Арк. 6	Переховував	-	Офіцер СС Беер	Німець	Переховував «колишнього власника свого мешкання, єврея Хенефельда, відомого мільйонера»
Арк. 7	Попередив про облаву («акцію»), «сховав у арійки»	-	Комісар української поліції Григорчук	Українець	«Мені дуже співчував»
Арк. 7	Переховувала	-	-	Німкеня («арійка»)	-

28. Див. Кисла Ю. Вживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941–1944). // Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/232-232>.

29. Див. Щупак І. Я. Історія спасення...

Арк. 8	Переховувала	1 день («до вечора»)	«Проживала за містом»	Полька	Переховувала, поки не довідалась про «акцію»
Арк. 8	Провела до більш безпечного місця	1 день	«Служниця»	Українка	«Вірна мені»
Арк. 9	Переховувала	-	Ільза Блок [Ilse Block] «з Берліна, відверта противниця Гітлера, особа легких звичаїв»	Німкеня	«Без жодної вигоди допомагала євреям»
Арк. 9	Проводив до більш безпечного місця	-	«Знайомий шофер»	-	-
Арк. 9–10	Переховувала	Два місяці	Яніна Желінська [Janina Zielińska], «танцівниця кабаре»	Полька	«Здогадалась, що я єврейка»
Арк. 13	Переховували	-	«в'язні, посаджені за переховування євреїв»	Українці й поляки (ймовірно)	-
Арк. 15	Переховували	-	-	Полька і українка	-
Арк. 16	Переховували	-	«Знайомі поляки»	Поляки	«Переховували єврейку-комуністку. Мали нелегальний радіоприймач» (політичні мотиви?)

Зрозуміло, що наведена таблиця не дає можливості робити узагальнення, бо вона містить дані зі спогадів лише однієї врятованої єврейки. Але навіть наявна інформація допомагає відчувати певну атмосферу та настрої в суспільстві. Цих абсолютно різних людей об'єднали війна і спостереження за знищенням єврейської спільноти. Кожен з них робив вибір – залишитись стороннім спостерігачем (bystanders), бути співучасником злочину чи протистояти йому, допомагати жертвам нацистів та рятувати їх.

Свідчення Е. Клігер містить декілька надзвичайно драматичних сюжетів про міжнаціональні відносини. Це й згаданий Ерною випадок, коли було ув'язнено двох подружок: «Одна єврейка, друга полька, яку підозрювали у єврействі. Їм було зроблено аналіз крові. Єврейка вийшла, як чиста арійка, а справжня арійка полька була заарештована, бо її кров не була арійської групи. Аж поки та єврейка не звернулася до родини польки, і вони втрутилися у хід справи»³⁰. Або ще один випадок у в'язниці, де «...сиділи полька й українка за

30. ŻIH, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygn. 301/1096, Klinger Erna, 1941–1945, арк. 15.

переховування євреїв. Полька сховала батька і доньку в скрині, а трьох євреїв у стінній ніші. Полька взяла всю вину на себе, була вислана до Майданека, українку було звільнено»³¹.

Очевидно, подібні документи, як свідчення Ерни Крігер, потребують глибокого вивчення науковцями – істориками, а також психологами, соціологами, філософами тощо, для усвідомлення людського виміру Голокосту та розуміння значення його вивчення для нашого часу, який знову став часом війни та випробувань людей на людськість.

31. Там само.